

⁵⁴ Українська висока політехнічна школа на чужині. – Т.1: Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959. – С.139.

⁵⁵ Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С.158–159.

⁵⁶ *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – С.170, 244.

⁵⁷ Тризуб. – 1933. – Ч.15. – С.2–3.

⁵⁸ Там само. – 1931. – Ч.12. – С.3–7.

⁵⁹ *Сергійчук В.* «Мені головно ходить про працю для України...» // Пам'ять століть. – 2001. – №4. – С.32.

⁶⁰ Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С.69.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.4.

⁶² Там само. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3, 17.

⁶³ Там само. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.1.

⁶⁴ *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – С.46.

Basing on a wide range of archival sources the article reveals lifetime, public, political and diplomatic activity of K.A.Matsiyevych at the end of the XIX century, during the Ukrainian revolution of 1917–1921 and in 1920–1940, which has not been yet shown in historiography. Scientist-agrarian, journalist, teacher, professor Kost' Matsiyevych (1873–1942) made an important contribution to the struggle for independence of Ukraine.

О.П.Крикніцький*

ДО ПИТАННЯ ПРО БОЄЗДАТНІСТЬ РСЧА ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1939 р.

У статті розглядаються проблемні питання Червоної армії в ході радянсько-польської війни 1939 р. Робиться оцінка її бойового потенціалу восени того ж року. Піддається сумніву теза щодо зміцнення безпеки та обороноздатності СРСР унаслідок приєднання Західної України.

Проблема боєздатності Робітничо-селянської червоної армії активно порушується й широко досліджується в сучасній історіографії переважно у зв'язку з радянсько-фінською¹ й радянсько-німецькою війнами². Проте з обговорення науковців випав так званий «визвольний» похід 1939 р., хоча вже сам Й.Сталін під час розбору Зимової війни зауважив, що польська кампанія розпестила РСЧА, пропаганда дозволила повірити в її непереможність, що найгіршим чином відгукнулося взимку 1939/1940 рр.³ Переважна ж більшість виявлених проблем і вад була актуальною не лише в період війни з Фінляндією, а й залишилася такою до самої війни з Німеччиною. Дивною особливістю сталінської управлінської команди було вміння виявляти помилки, але безсилля щодо їх виправлення. Вона не була в змозі навіть урахувати іноземний чи власний позитивний досвід.

Останнім часом деякі військові аспекти вересневих подій були досить повно розглянуті в низці статей, монографій та дисертацій⁴. Основна увага в цих дослідженнях зверталася на перебіг воєнних дій, оминаючи процеси, які пов'язані з бойовою діяльністю армій: проведення мобілізаційних заходів, морально-психологічний стан військовослужбовців, рівень укомплектування особовим складом, технікою, озброєнням і запасними матеріальними засобами, підготовка бійців та штабів, якість управління, взаємодія родів військ на полі бою, їх

* Крикніцький Олександр Петрович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

взаємодія, дисципліна й організація. Проте саме за цими характеристиками можна визначити рівень боєдатності РСЧА восени 1939 р.

Підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. протистояння між двома новими (а скоріше відтвореними в іншому вигляді) державними утвореннями: Республікою Польща й радянською Росією не закінчилося. Навпаки, воно перейшло в холодне несприйняття одна одної та вичікування можливості повернути status quo ante, що для поляків окреслювалося станом на 1772 р., а для більшовиків – на 1914 р. Підтримувана з боку двох європейських гегемонів – Франції й Великобританії, Польща поряд із країнами Малої Антанти мала бути буфером проти комуністичної загрози й поясом безпеки від Німеччини.

Позитивні зрушення у відносинах СРСР та Франції початку 1930-х рр. позначилися й на поліпшенні стосунків із Польщею. Під французьким впливом Варшава відновила переговори з Москвою щодо пакту про ненапад. Підписаний 25 липня 1932 р. цей договір суттєвих змін у радянсько-польські відносини не вніс⁵. Навпаки, подальші кроки двох держав засвідчили зростаючу кризу взаємовідносин між ними. Скориставшись охолодженням «рапальських відносин» між СРСР і Німеччиною з приходом до влади А.Гітлера, Варшава вирішила вийти з-під опіки Франції та зіграти у власну гру, розбивши тандем Москва – Берлін, який так довго її непокоїв⁶. Договір про ненапад між Польщею й Німеччиною від 26 січня 1934 р. мав засвідчити успіх політики «рівновіддаленості». Однак гра у велику державу Варшаві не вдалася: після анексії Силезії («гієна поля бою»⁷), замість планів створення «Великої України»⁸, їй надійшли пропозиції щодо приєднання до Антикомінтернівського пакту й претензії по Данцізькому коридору (жовтень – січень 1938/39 рр.). Підтримка А.Гітлером польського експансіонізму «не виглядала настільки безумовною, як того очікували у Варшаві»⁹. Натомість тиск на Берлін, хоча б у вигляді спільного польсько-радянського комюніке від 27 листопада 1938 р., лише дратував А.Гітлера та підтримував його в думці про непостійність і непотрібність такого союзника¹⁰. На тлі зимо-весняних «приморозків» у відносинах із Варшавою Німеччина й СРСР розпочали новий етап зближення.

Не можна не погодитися з Г.Городецьким у тому, що «радянська політика по суті завжди була зваженою Realpolitik»¹¹. Сталін навіть у період боротьби СРСР за колективну безпеку прагнув зберегти «відчинені двері» для еventуальної угоди та співробітництва з націонал-соціалістичною Німеччиною¹². Такі ініціативи мали місце ще в 1935–1936 рр. (в історіографії вони мають назву «місія Давида Канделак»), коли під прикриттям торговельних переговорів радянська сторона намагалася прозондувати ґрунт для поліпшення міждержавних відносин із Берліном хоча б шляхом припинення нападок у пресі¹³. А.Гітлер так само не забував уроків Бісмарка й ще в 1934 р. припускав: «Вірогідно, мені не уникнути союзу з Росією. Я притримую його в руках, як останній козир»¹⁴. Об'єктивні обставини політики обох диктаторів штовхали цих двох зовні непримиренних супротивників один до одного.

Перші ознаки зближення з'явилися на початку 1939 р. в промовах двох лідерів, в яких вони оминули гострі кути власних відносин та всі звинувачення в агресивних намірах звалили на Францію й Великобританію¹⁵. Яскравим сигналом до цього стала зміна М.Литвинова на В.Молотова в травні 1939 р. На думку С.З.Случа й М.І.Семіряги, з червня 1939 р. обидві держави остаточно пішли на замороження відносин із Польщею та активізували власні зусилля для підписання воєнно-політичної угоди¹⁶. У Варшаві переоцінили значення Польщі для Парижа й Берліна¹⁷. Очевидно, і на Москву їй не доводилося сподіватися, хоча стабільне існування Польської Республіки об'єктивно відповідало геостратегічним інтересам СРСР¹⁸.

Як свідчать інструкції Й.Сталіна, дані К.Ворошилову перед переговорами з військовими місіями Франції та Великобританії, СРСР використовував їх як ширму й предмет торгу¹⁹. Пакт Молотова–Ріббентропа й секретні домовленості до нього зміцнили А.Гітлера в думці напасти на Польщу, а Й.Сталіну відкрили шлях до анексії Прибалтики, Східної Польщі та Бессарабії.

17 вересня – початок Другої світової війни для СРСР і, власне, активної фази агресії²⁰ – радянсько-польської війни²¹. Адже не може бути локальною війна, в якій брали участь понад 2 млн. бійців, під час якої проводилася значна прихована мобілізація²². Велася вона на площі в 200 кв. км²³, залучалася маса техніки й зброї та подекуди була наявна значна інтенсивність боїв. Слід погодитися з В.Гриневичем, що «не може внаслідок місцевого, локального військового конфлікту зникнути з мапи світу ціла держава»²⁴.

Початок воєнної фази агресії СРСР проти Польщі обумовлювався деякими чинниками: 1) пасивною реакцією на нього західних держав; 2) ходом бойових дій; 3) відповідними приготуваннями²⁵.

Військова підготовка розпочалася з 3 вересня, коли політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про затримку звільнення червоноармійців та молодших командирів на один місяць у військах Ленінградського, Московського, Калінінського, Білоруського, Київського й Харківського військових округів (ЛВО, МВО, КалВО, БОВО, КОВО, ХВО, усього 310 632 чол.), підняття приписного складу частин шести військових округів, мобілізацію автотранспорту, коней, тракторів і приведення в підвищену боєготовність пунктів ПВО Києва, Мінська, Ленінграда тощо. Наступного дня вийшов відповідний наказ наркома оборони²⁶. У ніч на 7 вересня округи та частини отримали телеграми про виклик усього приписного складу на «великі навчальні збори» за літерою «А»²⁷. Під їх прикриттям було призвано 2,6 млн. запасних (у КОВО – 656 371). У цьому окрузі сформували 23 стрілецькі й 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових і 1 моторизовану бригади, що об'єднувалися в 9 корпусів (5, 3 і 1 відповідно)²⁸. Указом президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1939 р. та наказом наркома оборони від 23.09.1939 р. призвані на навчальні збори військовозобов'язані запасу семи військових округів (окрім перелічених, до них додали ще Орловський) визнавалися мобілізованими до особливого розпорядження²⁹.

На основі рішення наркома оборони по зосередженню військ КОВО (директива №16648 від 11.09.1939) начальник генштабу своїми директивами від 11 та 12 вересня віддав розпорядження з 14.09.1939 р. почати оперативне перекидання військ за встановленим ним графіком³⁰. Зосередження військ мало бути закінчене 27 вересня, але фактично на Українському фронті перекидання закінчилось із запізненням на 7–8 днів, а для 62, 135 та 187 стрілецьких дивізій – на 9–10 днів! Це сталося внаслідок того, що: а) не був розроблений план вивантаження ешелонів у районах розвантаження; б) до плану вивантаження військ вносились станції, яких, по суті, не існувало: без рейок, шпал, платформ; в) командування проводило розвантаження біля самого кордону (цим утворило затори й черги); г) заходи по зосередженню збіглися з мобілізаційними перекиданнями, які спрямовувались до тих самих районів вивантаження, що створювало зайве скупчення на станціях та вузлах; г) відчувалась нестача паротягів та несвоєчасне подання рухомого складу (війська в очікуванні своєї черги для завантаження простоявали по декілька днів)³¹.

Коли власні приготування вже набрали сили, з'явилася третя підстава для введення військ у дію – по німецьких каналах надійшло повідомлення про падіння Варшави, що неабияк полегшувало Й.Сталіну аргументацію щодо анексії «східних кресів». Тому 9 вересня нарком оборони й начальник генштабу підписали директиву військовій раді КОВО, згідно з якою необхідно було «до кінця 11 вересня 1939 р. приховано зосередити й бути готовими до рішучого наступу

з метою блискавичним ударом розгромити війська супротивника». Частинам ставилося завдання до кінця дня 14 вересня вийти на лінію Луцьк–Перемишляни–Станіслав із метою подальшого просування до річок Вісла та Сан³².

Проте наказ зразу не був відправлений, оскільки того ж вечора стало відомо, що Варшава встояла. Як наслідок, він надійшов до військ лише 14 вересня (з відповідними змінами в датах)³³, коли німецькі війська вже перетнули кордон розмежувальної лінії й у радянського керівництва з'явилися побоювання, що вермахт не поступиться завойованим і зможе реалізувати «український проект»³⁴.

11 вересня 1939 р. на базі КОВО було сформовано управління Українського фронту: командуючий – командарм 1 рангу С.К.Тимошенко, члени військової ради – перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов, корпусний комісар В.П.Борисов та комкор Ф.О.Астахов, начальник штабу – комбриг М.Ф.Ватутін, начальник політуправління – дивізійний комісар Є.Т.Пожидаєв.

Ще з літа 1938 р. в окрузі діяли три оперативні групи, які стали основою й для походу на Польщу: Житомирська армійська група (у вересні стався ряд перейменувань: Шепетівська – Північна – 5 армія), командуючий – комдив І.Г.Советніков, Вінницька АГ (Волочиська – Східна – 6 армія), командуючий – комкор Ф.І.Голиков, кавалерійська АГ (Кам'янець-Подільська – Південна – 12 армія), командуючий – командарм 2-го рангу І.В.Тюленєв.

Склад і чисельність військ Українського фронту на 17 вересня 1939 р.³⁵

Армії	Корпуси	Дивізії та бригади	Особовий склад	Гармати та міномети	Танки
5	8 СК ³⁶	60, 87 сд	80 844	635	522
	15 СК	44,45,81 сд, 36 тбр ³⁷			
6	17 СК	96, 97 сд, 10, 38 тбр	80 834	630	675
	2 КК	3, 5, 14 кд, 24 тбр			
12	13 СК	72, 99 сд	77 300	527	1133
	4 КК	32, 34 кд, 26 тбр			
	5 КК	9, 16 кд, 23 тбр			
	25 ТК	4, 5 тд, 1 мсбр			
Усього			238 978 ³⁸	1792	2330

Радянським військам у Східній Польщі загалом протистояли до 370 000 чол. при 80 танках, 160 літаках та 540 гарматах. Більшість цих сил зосереджувалася в Білорусії. Загалом же на кордоні радянським військам протистояли лише частини Корпусу охорони прикордоння³⁹.

За оперативним планом, командування Українського фронту здійснювало три паралельних удари: 5-а армія – у напрямку на Рівне–Луцьк–Володимир–Волинський і далі на Люблін; 6-а армія мала пройти Тернопіль та Львів аж до Перемишля; 12-а армія через Чортків, Станіслав і Дрогобич повинна була прямувати до верхів'я р. Сан та кордону з Угорщиною й Румунією. У кожного угруповання існував ударний кулак у вигляді кінно-механізованих з'єднань, які після прориву оборони стрілецькими частинами за підтримки артилерії та авіації мали розвивати наступ. Найбільші сили були зосереджені в Південній групі для перекриття шляхів відступу польських військ до Румунії. На відміну від вермахту, за задумом радянського генштабу, частини РСЧА мали видавлювати польські війська, поступово просуваючи лінію фронту. Наступ мав супроводжуватися захопленням основних адміністративних і господарських об'єктів за умови уникнення загрози втягнення в довготривалі бої.

Згідно з директивою командування Українського фронту (УФ) від 16 вересня 1939 р., війська отримали наказ перейти 17.09.1939 р. о 5.00 кордон, а далі

відповідно до директиви наркома від 14 вересня до кінця дня 18.09.1939 р. вийти на лінію Луцьк–Перемишляни–Станіслав із подальшим просуванням до лінії розмежування між Німеччиною й СРСР. Наказувалося не вв'язуватись у фронтальні бої, обходити фланги та заходити в тил противника, продовжуючи виконання поставлених завдань, а також уникати бомбардувань населених пунктів⁴⁰.

Не зустрівши серйозного опору при перетині кордону, частини УФ 19 вересня вийшли на лінію Луцьк–Перемишляни–Станіслав⁴¹. Подальше просування зустріло незначний опір окремих розрізнених частин, які чи то не отримали наказу головнокомандувача польськими збройними силами Ридз-Смігли від 17.09.1939 р. про відхід і не вчинення опору РСЧА, чи то на свій страх та ризик вирішили діяти за присягою й кодексом честі.

5-а армія зазнала найбільше неприємностей, оскільки вона нашттовхнулася на найбільш потужне польське угруповання «Полісся» та інші частини, які відійшли з фронту й намагалися перетнути кордон із Румунією. Вона наразилася на незначний опір спочатку під Костоподем (19.09) і Кременцем (20.09), а згодом її частинам дали серйозний бій біля Сарненського укріпрайону та під Боровичами (21–22.09.). 27 вересня вона була зустрінена силами командувача КОП генерала Орлик-Рюкемана біля Шацьких озер. А 1 жовтня 87-а стрілецька дивізія мала запеклий бій біля Холма.

6-а армія перший серйозний опір зустріла поблизу Львова. Через недбалість її командування 19.09 відбулася збройна сутичка з німецькими частинами. Після триденної облоги комендант міста генерал В.Лянгер погодився на здачу Львова радянським військам вранці 22 вересня. З 1 по 5 жовтня в районі Кржеменя частини 14-ї кавдивізії здійснили роззброєння угруповання польських військ під командуванням полковника Т.Зеленевського.

Уже 19 вересня частини 12-ї армії подолали опір Познанської дивізії в боях за Галич, а 27-28 вересня поблизу урочища Журавинець спільно з німецькими частинами добивали Новоградівську кінну групу генерала Андерса (його згодом взяли в полон)⁴².

Саме в зазначених місцях, коли польські збройні частини чинили запеклий опір, виявилось, що управління в РСЧА неідейне, постійного зв'язку між з'єднаннями немає, взаємодія між родами військ відсутня, тили відстають і не виконують покладених на них обов'язків, танки часто виходять із ладу, піхота діє невпевнено, незлагоджено, а подекуди й недисципліновано, панікує. Саме на цих ділянках фронту радянські частини зазнавали найбільших втрат та змушені були долати опір противника не вмінням, а чисельністю⁴³. Загальним рефреном у звітності (за наслідками цієї військової кампанії) проходить думка, що за умови не спорадичного, а організованого опору радянські війська могли зазнати серйозних втрат⁴⁴.

Згідно з радянсько-німецькими домовленостями від 20–21 вересня, частини вермахту мали відійти до раніше визначеної демаркаційної лінії Вісла–Сан. З 23 вересня радянські частини почали займати цю територію⁴⁵. Вдало подолавши перешкоди, війська УФ 28 вересня вийшли на лінію Пугачув–Кржемень–Білограй–Перемишль–верхів'я р.Сан до кордону з Угорщиною. Там вони були зупинені розпорядженням від 29 вересня, яке вимагало залишитися на досягнутих рубежах⁴⁶. Це було наслідком зміни сфер інтересів Й.Сталіна (Люблінське й частина Варшавського воєводства відійшли німцям в обмін на Литву), що було засвідчено у Договорі про дружбу й кордони від 28.09.1939 р. 2 жовтня військово командування двох країн досягло згоди в тому, що частини РСЧА пересуватимуться на лінію нового держкордону з 5 жовтня⁴⁷. Український фронт закінчив передислокацію військ 11 жовтня. 16.10.1939 р. кордон був переданий під охорону прикордонним військам НКВС⁴⁸.

Загалом у війні на українській ділянці фронту було задіяно 26 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад і 8 арtpолків Резерву головного командування (РГК). За зведеннями частин на листопад 1939 р., війська УФ втратили 510 чол. вбитими, 76 зниклими безвісти (загалом 586 чол. безповоротних втрат), а також 1377 пораненими (за неповними даними)⁴⁹. Визнавалося, що значна кількість втрат припадала на недбалість та недисциплінованість: при панічній перестрілці, від необережного й невмілого користування трофейною зброєю тощо⁵⁰. У полон було взято 385 094 польських вояків (з них 30 генералів)⁵¹. Війська фронту захопили величезну кількість трофейного майна: 1084 гармати і міномети, 285 814 карабінів та гвинтівок, 135 903 977 набоїв, 42 490 кулеметів і рушниць, 65 танків, 8063 автомашини, 254 літаки, 5142 т паливно-мастильних матеріалів, 636 612 шт. речового майна (шинелі, білизна, черевики та ін.), 24 962 кг медикаментів, 4979 голів великої й малої рогатої худоби тощо⁵².

Радянські війська просунулися на 300–350 км від старого кордону, окупували територію площею 195 км² із населенням у 13 млн. чол. Загалом, як видно з політзведень та бойових донесень, місцеве населення (переважно українське й єврейське⁵³) Червону армію зустрічало радо, що було викликано ширим очікуванням змін у соціальній і національній політиці. У розмовах з агітаторами населення перш за все турбувало земельне, мовне та релігійне питання. Воно переймалося майбутнім працевлаштуванням, непокоїли його колгоспи й доля військовополонених⁵⁴.

Агітація серед населення Західної України й культосвітрова робота у військах були поставлені на широку ногу. Основними видами культурного обслуговування бійців, командирів та місцевого населення були демонстрація кінокартин, грамофонні записи, виступи концертних бригад артистів. Відзначалося, що величезний виховний вплив на населення справляли кінофільми, які демонструвалися у великій кількості. Лише 97-а сд дала 43 кіносеанси, а 24-а тбр – 54. «На кіносеансах, – відзначалося в донесенні політуправління 6-ї армії, – як правило, було присутнє поголовно все населення села». Демонстрували такі картини, як «Ленін у 1918 році», «Ленін у Жовтні», «Щорс», «Чапаєв», «На кордоні», «Людина зі зброєю», «Багата наречена» тощо. Після перегляду фільмів обов'язково проводилась агітробота⁵⁵.

Для населення й бійців виступав також джаз-оркестр, який за два тижні дав близько 70 концертів. Політпрацівники частин одноставно заявляли, що артисти надали їм своєю діяльністю величезну допомогу⁵⁶.

Так чи інакше, але в умовах зіткнення двох соціально-економічних систем солдати перетворювалися для місцевого населення на важливих носіїв інформації, за якою люди могли оцінити своє майбутнє життя, зважити наступні кроки. І командування фронту це розуміло, тому наголошувало на особливій дисциплінованості, охайності та культурності особового складу, особливо під час зустрічей із німецькими військами на очах у жителів Західної України⁵⁷.

Певно, що західні українці мали змогу скласти власний портрет військовослужбовців, спостерігаючи за їх діями. Перш за все – це неохайний вигляд солдата, який наказом не побореш. Відсутність поваги до бійця, брак культури й обмундирування (ще й низької якості) не сприяли формуванню позитивного образу людини із заможної та процвітаючої країни⁵⁸. Особливо значні підозри мали виникнути у зв'язку з двома «пошестями» радянських військ – мародерством і «барахольством».

Любителі наживи активно використовували залишені польські маетки. Так, старший інструктор із пропаганди 17-ї ск привласнив дві валізи речей з одного з них. Інші факти фіксували привласнення золотого годинника чи двох пар штанів та трусів або, як це було з капітаном 26-ї тбр – 25 шт. жіночих сорочок, 59 комплектів білизни, 10 жіночих суконь. Відносна дешевизна (на радянські

рублі) промтоварів у Західній Україні призвела до масового ходіння бійців у магазини. Як зазначалося в одному з донесень, «купувалося все, що під руку потрапляло (годинники, вовна, шкіра, мануфактура тощо)». Лише у 6-й армії на середину жовтня було порушено 90 справ за фактами мародерства й «барахольства»⁵⁹. Цей процес набув настільки загрозливого характеру, що командування вирішило боротися з ним шляхом активних репресивних дій. Так, на початку жовтня директивою начальника політуправління РСЧА Л.З.Мехліса мародерство оцінювалось як «найгірший вид контрреволюції, спрямований на піддрив довіри до Червоної армії, її дискредитацію». Тому він пропонував негайно передавати таких людей до військового трибуналу⁶⁰. 30 вересня військова рада Українського фронту видала директиву, в якій вимагала від військового прокурора «по-справжньому включитися в боротьбу з мародерством і барахольством»⁶¹. Особливо дивувала така поведінка бійців місцевих громадян, які не могли повірити, що таких елементарних товарів бракує в СРСР⁶².

Іншою проблемою стали самочинні розправи військових із місцевим населенням без суду та слідства. По 6-й армії на середину жовтня було зареєстровано 8 таких випадків. Більше того, саме за вказівкою військової ради армії було розстріляно до 20 місцевих жителів⁶³. Загалом по УФ у період з 15 вересня по 1 жовтня за мародерство було засуджено три чоловіки, а за крадіжки й насилля над населенням – 16 (з них 4 – до розстрілу)⁶⁴. В умовах масового явища така кількість засуджених видається мізерною. Про це наголошував у своєму листі до вищого партійного керівництва військовий прокурор 6-ї армії Нечипоренко, підкреслюючи, що потрібного ефекту вироки не дають. Керівництву армії (Голикову та Захаричеву) навіть оголосили догану, оскільки по суті відбувалося потурання злочинам.

Навряд чи є підстави зазначати низький морально-психологічний стан вояків РСЧА під час їх походу на Польщу⁶⁵. Так, спочатку, як підкреслювалося у зведеннях із частин, спостерігалася несерйозна налаштованість бійців на відповідальну операцію. У своїх судженнях червоноармійці керувалися минулорічним досвідом збору й стояння на кордоні. Однак загалом у донесеннях політпрацівники писали про здоровий політико-моральний стан приписного складу і, як завжди, спочатку відзначали найбільш характерні позитивні вирази бійців, а згодом особливу думку деяких із них у вигляді протилежних нелояльних висловлювань з того чи іншого приводу⁶⁶. Генералізувати ж останні та покривати ними загальне тло умонастроїв червоноармійців було б, на нашу думку, певним перебільшенням. На підтвердження слід навести дані про судимість у частинах УФ з 15.09 по 1.10.1939 р., в яких зазначено, що за «контрреволюційні злочини, дезертирство й невиконання наказів» було засуджено лише 24 чол.⁶⁷ На весь фронт цього явно замало для тези про низький морально-політичний стан. Скоріше за все, як і в кожній армії, був певний прошарок пацифістів, зрадників і боягузів. Так само, як існувало незначне коло осіб, котрі непогано розумілися на політиці та ідеології й здатні були робити самостійні судження поряд із переважаючою масою військовослужбовців, які налаштовувалися на хвилю офіційної пропаганди.

Радянсько-польська війна виявила ряд суттєвих вад у системі організації та проведення мобілізації. Усіма частинами УФ явка приписного складу була визнана незадовільною, фактично вона була зірвана за термінами. Причин виділяли декілька:

- 1) значна віддаленість районів комплектування для нових формувань і тилкових частин;
- 2) порушення розкладу руху пасажирських потягів, унаслідок чого комначсклад запасу серйозно спізнився щодо термінів мобілізації;
- 3) надто слабка організаційна робота військкоматів. У питаннях приписки панувала безвідповідальність. Приписники змінювали адресу, переїжджали на інше міс-

це проживання. Усе це не знаходило відповідного відображення у військкоматах, унаслідок чого там перебувало багато «мертвих душ». Коли частини, з'ясувавши, нарешті, кого з приписників немає, звернулися до військкоматів (майже всі одночасно), у них запанувала розгубленість та плутанина. Почали негайно приписувати людей, не звертаючи уваги на їх спеціальність, освіту тощо. У результаті в певних частинах останні не відповідали своїм посадам; 4) недоопрацювання мобілізаційних планів штабів деяких частин; 5) слабка мобілізаційна готовність цивільних організацій. Зокрема з народного господарства до військ постачалася тяглова сила й механізований транспорт. Якщо до кінського складу претензія була лише до його породи (більше підходив для обозу, ніж для кавалерії), то автотранспорт надходив несвоєчасно, в недостатній кількості та незадовільної якості. У 6-й армії 80% автотранспорту не мало запчастин, в автотранспорті управління армії 60% вантажних машин не змогли зрушити з місця, 60% – потребувало ремонту (як і в 5-й армії), 25% залишилися на шляху пересування. Цілий ряд частин не отримали транспорту й змушені були виступати в похід недоукомплектованими. Трактори, що надійшли, почасти потребували серйозного ремонту (інколи 100% складу), до цього додавалася проблема невідповідності причепів армійським вимогам⁶⁸.

У процесі розгортання частин і з'єднань виявилася значна матеріальна незабезпеченість мобілізаційних планів. У частинах, сформованих у 1938–1939 рр. та в тих, що формувалися, згідно з планом, відчувався значний некомплект обмундирування й навіть інколи повна його відсутність. Як наслідок, у м. Вінниця приписники ходили декілька днів у військових одностроях, але без черевиків – босоніж, без ременів, у цивільному головному уборі. У такому вигляді людей водили строем по місту. Це викликало масу негативних розмов і настроїв серед приписників та цивільного населення. Винними вважали відділи постачання округу, які отримували заявки частин, але їх не виконували⁶⁹.

Щодо, власне, самих бойових дій, то командуючі арміями УФ зішлись на думці, що дана кампанія більше була схожа на марш-маневр, оскільки Червона армія серйозного опору не зустрічала. Проте це не допомогло уникнути помилок.

Серйозні нарікання викликала проблема управління військами на полі бою. Зв'язок між частинами не мав стійкого та якісного характеру⁷⁰. Причиною тому були недоукомплектованість (до 50–60%) кінським складом і засобами зв'язку. Отримані від народного господарства вантажівки на 50% вимагали капітального ремонту. Відмобілізування армійських частин зв'язку запізнилося на 7–8 днів, а окремі з них прибули до складу армій на момент закінчення війни. Укомплектовані вони були недостатньо підготовленим приписним складом. Проводовий зв'язок не міг встигнути за швидким рухом частин, зв'язок літаками ускладнювався обстрілом своїх же військ, потужні радіостанції того часу на ходу не працювали. Не могли працювати й делегати зв'язку, оскільки через відсутність регулювальників на дорогах відбувалося повне закупорювання останніх, а згодом трофейні колони взагалі унеможливили організоване та швидке пересування військ⁷¹.

Після закінчення війни С.К.Тимошенко відверто визнав, що штаби армій і навіть фронту виявилися не на висоті. Один облік трофеїв так заплутав цих «дрібних безініціативних чиновників», що в цю справу змушений був втрутитися ЦК партії. «Якщо взяти за основу, – продовжував далі С.К.Тимошенко, – документи штабів армій, надіслані в штаб фронту, то за ними не лише не можна зробити яких-небудь суттєвих висновків про дії тієї чи іншої армії, а й узагалі важко зрозуміти, що відбувалося... Усе це говорить про вузький рівень військових знань наших великих та маленьких начальників». Найбільше нарікань у командуючого фронтом викликали дії 6-ї й 12-ї армії, командування яких часто втрачало зв'язок із військами та управління ними. Дійшло навіть до звільнення начальника штабу 12-ї армії полковника Барміна⁷².

Бойові дії довели недолугість колишньої мішаної системи комплектування. Швидкоплинні навчальні збори не могли підготувати бійця, який був би навчений сучасному виду бою. Поява різноманітних видів зброї, техніки, механізмів неабияк ускладнила ведення бойових дій. Тепер командирі потрібен був не безграмотний колій, а боєць-знавець, який міг би володіти не лише рушницею й багнетом, а й автоматом, станковим кулеметом, гранатою, мінометом чи гарматою, користуватися радіостанцією та прокладати лінії зв'язку, водити машину, танк чи літак, умів би їх ремонтувати. Усе це потребувало тривалого навчання й закріплення знань на полігонах та маневрах, відточення дій до автоматизму. Навряд чи курси з риття окопів, одягання протигазів і політпропаганди могли це дати. Тому зрозуміло, що такі частини мали лише теоретичні уявлення про злагодженість, взаємодію на полі бою різних родів військ, розвідку, про те, як витримувати удар ворога, організовано відступати, контратакувати й навіть відпочивати. При серйозних зіткненнях виявлялося, що радянські резервісти панікують, втрачають стрій, неорганізовано тікають. Маючи перед собою такі великі міста, як Львів, Тернопіль, Луцьк, Рівне, Станіслав, Дрогобич, ніхто не вчив бійців тактиці вуличного бою, і лише пасивність поляків вберегла РСЧА від великих втрат⁷³.

Ефективність організаційної побудови танкових військ перевірялася на теренах Польщі. Як відомо, рішенням головної військової ради від 23.11.1939 р. на підставі досвіду війн в Іспанії та Польщі було прийнято рішення про розформування танкових корпусів, що вважається трагічною помилкою. Крізь призму дій цих з'єднань у Польщі перевіримо обґрунтованість даного рішення.

Загалом у танкових військах, як і в усіх родів військ у цій війні, виникли серйозні проблеми з невідповідністю приписного складу й невідповідністю транспортно-парку, отриманого з народного господарства (50% вимагали середнього ремонту, 20% залишилися на місцях відмобілізування чи шляхах пересування). Спостерігалися значні конструкторські недоробки (через неякісні поршневі кільця та поршні 20% техніки вийшли з ладу в перші 2 дні війни). Засобами для ремонту, запчастинами, пальним, евакозасобами танкові частини також забезпечені в потрібній кількості не були. Радіозасоби не забезпечували зв'язок із начальством. Радіус дії їх був недостатній, а потужні радіостанції 5АК і 11АК рухатися з частинами не могли. По суті, взаємодії між танковими частинами, піхотою й кіннотою (не кажучи вже про авіацію) протягом усієї війни не було⁷⁴.

Як згадував Д.І.Рябишев (тоді командир 4-го кк), «у 39-му році, до речі, танки ваші відстали від моїх конячок»⁷⁵. І він мав рацію. У війні з Польщею танкові корпуси виявилися переобтяженими, надто громіздкими, без достатніх засобів для управління та обслуговування, що неабияк впливало на їх мобільність. Танкові бригади діяли набагато краще від корпусів. Тому з Українського фронту до Москви надійшов експертний висновок від начальника автобронетанкових військ УФ Я.М.Федоренка: «Танкові корпуси розформувати, мати окремі танкові бригади»⁷⁶. Інша справа, що цю проблему можна було вирішити інакше: покращити засоби управління й зв'язку (впровадити якісний радіозв'язок, збільшити автопарк), повністю забезпечити автотранспортом, зменшити тили, збільшити кількість бронетранспортерів або вантажних машин для перевезення піхоти, укомплектувати до штатної норми спеціально-технічні засоби та особовий склад відповідних підрозділів тощо. Власне, проробити те, що було зроблено після 1942 р. при формуванні танкових армій.

Найбільше ж дорікань і критичних стріл викликало питання діяльності тилових служб під час війни. С.К.Тимошенко зауважував командуючим арміями, що вони «діяли поза вашою увагою й ні один штаб армії не організував тил та не управляв ним»⁷⁷. Концентровано цю проблему виклало командування 6-ї армії: «В разі зіткнення з противником, який володіє засобами боротьби в повітрі,

і з сильними танковими частинами за такої організації тилу, яка була при операції проти поляків, тили неминуче зазнають значних втрат»⁷⁸.

Ще в радянській історіографії закріпилася теза про зміцнення обороноздатності та безпеки країни внаслідок приєднання нових земель у результаті «четвертого поділу» Польщі. Ця теза існує й нині. Те, що відстань до Києва, Мінська й Москви неабияк зросла, цілком вірно, та хіба це одномоментно посилює безпеку країни. Придивімося детальніше, наскільки ця гіпотеза відповідає істині.

На старому кордоні існувала готова, міцна оборонна смуга укріплених районів, побудована на протязі 1928–1938 рр. У 1939–1941 рр. вона була частково демонтована й законсервована, а частина озброєння переводилася до нової оборонної смуги⁷⁹. До початку війни з Німеччиною в КОВО внаслідок нестачі будматеріалів, транспорту та механізмів роботи не були закінчені й наполовину. У результаті жодна смуга не могла надійно прикривати власні війська⁸⁰.

У спадок від Польщі СРСР отримав поруйновані німецькою авіацією залізниці та європейську залізничну колію. А, отже, змушений був витратити кошти й час на те, щоб розширити останню, провести її стандартизацію, замінити старі локомотиви, перебудувати майже все обладнання, включаючи станції, під'їзні шляхи й платформи. Крім того, мережа польських залізниць мала набагато меншу пропускну здатність, ніж залізничні підходи до старого держкордону. Із плану розгортання КОВО на грудень 1940 р. випливало: до старого кордону щодоби можна підвезти 4 дивізії, а ось далі – лише 1–1,5⁸¹. Саме тому 20 березня 1941 р. начальник управління військових сполучень генштабу генерал-лейтенант Трубецької зауважував, що залізниці сильно постраждали від вклюдження нових територій⁸².

Ситуацію можна було виправити, широко розгорнувши нове будівництво на приєднаних землях. У січні 1941 р. Л.Берія доповідав Й.Сталіну, що існуюча пропускну здатність залізниць на заході не забезпечує потреб воєнного відомства. Однак, незважаючи на це, за 1940 р. з 24 найважливіших напрямків, на яких проходило будівництво, пропускну здатність не була збільшена бодай на пару потягів. Обсяг виконаних робіт коливався від 3 до 17%⁸³.

У 1941 р. ситуація не поліпшилася. Згідно з доповіддю С.К.Тимошенка та постановою головної військової ради від 10 червня того року, виконання плану оборонного залізничного будівництва в 1941 р. було визнано незадовільним. Зазначалося, що на 1.06 план виконано на 13,4%, а на 11 новобудовах роботи лише розпочато (8%). Із перехідного будівництва в Західному й Київському округах виконання плану не перевищувало 26%, на 6–7% було виконано робіт із переобладнання й розвитку вузлів, посилення пропускну здатності, подовження стаціонарних шляхів, спорудження вивантажувальних місць. Причинами такого завалу були нестача будматеріалів, механізації, фінансування, а також намагання спорудити все одразу⁸⁴. Під питанням стояла мобільність та швидкість оперативних перекидань військ уздовж Західного фронту. Адже існувала лише одноколійка Вільнюс–Барановичі–Шепетівка.

Фактично виконання мобілізаційних заходів було поставлене під загрозу. Оперативні плани 1941 р. вимагали повного зосередження головних сил на 15-й день мобілізації. Це при тому, що за тієї ж мережі шляхів сполучення в грудневому плані КОВО оптимістичною видавалася цифра в 30 днів, а реально розраховували на 35–40. Варто зазначити, що розрахунки велися за найсприятливішим сценарієм, коли забезпечена перевага в повітрі й ворог не руйнує шляхи підвозу військ⁸⁵.

Мережа шосейних доріг у Західній Україні також перебувала в поганому стані. Багато мостів не витримували ваги середніх танків та артилерії, а польові дороги потребували капітального ремонту⁸⁶.

Із приєднанням нових земель більшість придатних для польотів аеродромів опинилася в тилу округу. За уявленнями радянського командування, для завою-

вання переваги в повітрі в початковий період війни потрібно було розмістити авіацію ближче до кордону. Із квітня 1940 р. в КОВО розпочали будівництво оперативних аеродромів і до початку війни їх загальна кількість була понад 200. Проте здатних приймати нову радянську авіатехніку було лише з півсотні. Чисельність же частково придатних із них (загалом орієнтована на стару матчастину) була в 2,5 раза більшою. Із травня 1941 р. розпочалося спорудження нових та реконструкція прикордонних аеродромів, які за своїми характеристиками (площа й покриття) не відповідали новим вимогам. У КОВО з 63 запланованих до роботи стали лише на 45. Оскільки будівництво розпочали одразу на всіх аеродромах за відсутнього браку техніки, будматеріалів та коштів, то до початку війни жоден не був закінчений і наполовину. Унаслідок цього більшість прикордонних аеродромів була демаскована, деякі авіапідрозділи змушені були змінювати дислокацію (вільних від будівництва аеродромів із таборовою стоянкою було не більше 10), на посадочних смугах нагромаджувалися будматеріали, унаслідок чого вони були фактично виведені з ладу. Тому на початку війни маневрування авіації було обмежене, а скупчення авіатехніки на певних ділянках дозволяло масово й безперешкодно її знищувати на землі⁸⁷.

Проблеми виникли й з облаштуванням військ на нових територіях. Зокрема вже взимку-навесні 1939–1940 рр. у військових частинах почалися проблеми з продовольчим постачанням, роботою мережі магазинів військторгу, санітарною ситуацією (вошивість, венеричні захворювання, нестача та незадовільний стан їдалень), з опаленням й у взаємовідносинах з місцевим населенням. Наявна мережа казарм, полігонів, стрільбищ, складів, їдалень, організація зв'язку тощо не була розрахована на такий значний контингент військ у Західній Україні. Гарнізони новозбудованих укріплених районів і аеродромів та величезні маси військ, передислоковані до західного кордону в 1941 р., змушені були проживати в польових таборах, тимчасових будівлях або сільських хатах за відсутності належних умов для ведення бойової підготовки й підтримки її на високому рівні⁸⁸.

В особі західних українців СРСР отримав найбільшу загрозу для власної безпеки. Репресії, які прокотилися трьома хвилями на новоприєднаних землях, відвернули симпатії місцевих жителів від радянського ладу. Тому Червона армія мала дуже низький показник мобілізованих до її лав із цих теренів і надзвичайно потужний збройний опір у часи Другої світової війни й після неї.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в радянсько-польській війні частини РСЧА виявили низьку боєздатність, висновки з чого не були зроблені після цієї кампанії. А приєднання нових земель лише погіршило обороноздатність країни напередодні радянсько-німецької війни та підставило під удар величезну кількість військ.

¹ Див.: *Алтекарь П.* Советско-финские войны. – Москва, 2004; *Зимняя война 1939–1940.*: В 2-х кн. – Москва, 1999; *Принимай нас, Суоми-красавица!* – Ч.П. – Санкт-Петербург, 2000; *Соколов Б.В.* Тайны финской войны. – Москва, 2002; *Тайны и уроки зимней войны. 1939–1940.* – Санкт-Петербург, 2000.

² Для прикладу див.: *Анфилов В.А., Голиков Ф.И.* Загадка 1941 года. О войне под разными ракурсами. – Москва, 2005; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. – Москва, 2000; *Сандалов Л.М.* Первые дни войны: Боевые действия 4-й армии 22 июня – 10 июля 1941 года. – Москва, 1989; *Хорьков А.Т.* Грозовой июнь: Трагедия и подвиг войск приграничных военных округов в начальном периоде Великой Отечественной войны. – Москва, 1991.

³ *Зимняя война 1939–1940.* – Кн.2: И.В.Сталин и финская кампания. – Москва, 1999. – С.275.

⁴ *Гриневич В.А.* Червона Армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії

України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип.10. – С.340–372; *Ковалюк В.Р.* Захід на Україна на початку другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1991. – №9. – С.30–42; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939. – Москва, 2001; *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999; *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 р.): Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1998; *Cygan W.K.* Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. – Warszawa, 1990.

⁵ *Наринский М.М.* Политика СССР в Европе и Польше 1933–1938 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сборник статей. – Москва, 2004. – С.28–29.

⁶ *Дембски С.* Польско-советские отношения в оценках Берлина в 30-е годы. Некоторые вопросы // Советско-польские отношения... – С.192–202; *Мельтюхов М.* Указ. соч. – С.393–395; *Случ С.З.* Польша в политике Советского Союза. 1938–1939 // Советско-польские отношения... – С.156–158.

⁷ Вислів Г.Герінга щодо участі Польщі в чехословацькому конфлікті цит. за: *Случ С.З.* Указ. соч. – С. 169.

⁸ Щодо українського питання в польській і німецькій зовнішній політиці див.: *Дембски С.* Указ. соч. – С.201; *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 року. – К., 1991. – С.12–15.

⁹ *Случ С.З.* Указ. соч. – С.168.

¹⁰ Мабуть, у Польщі таки був шанс збереження державності, хоча б за прикладом Румунії: шляхом відмови від частки власної території, відмови від політики «різновекторності-рівновіддаленості» й входженням до Антикомінтернівського пакту. Проте звинувачувати в цьому Бека, який прагнув зберегти цілісність та самостійність власної держави, мабуть, не варто.

¹¹ *Городецкий Г.* Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз / Пер. с англ. – Москва, 2001. – С.21.

¹² *Наринский М.М.* Указ. соч. – С. 34; *Случ С.З.* Германия и СССР в 1918–1939 годах: Мотивы и последствия внешнеполитических решений // Россия и Германия в годы войны и мира (1941–1955). – Москва, 1995. – С.66.

¹³ *Дембски С.* Указ. соч. – С.196.

¹⁴ *Лебедева Н.С.* Польша между Германией и СССР в 1939 году // Война и политика, 1939–1941. – Москва, 1999. – С.65.

¹⁵ *Семиряга М.И.* Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – Москва, 1992. – С.10; XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – Москва, 1939. – С.11–13.

¹⁶ *Семиряга М.И.* Указ. соч. – С.12–28; *Случ С.З.* Указ. соч. – С.179–180.

¹⁷ *Борейша Е.Б.* Отдельные замечания о тоталитарных и авторитарных системах в Европе // Советско-польские отношения... – С.25.

¹⁸ *Случ С.З.* Указ. соч. – С.159, 175.

¹⁹ *Документы внешней политики СССР 1939.* Т.ХХІІ: В 2 кн. – Кн.1: Январь–август. – Москва, 1992. – Док.453. – С.584.

²⁰ Те, що це була саме агресія, неспростовно доводять порушені домовленості: двосторонній мирний договір від 18.03.1921; протокол від 9.02.1929 р. про дострокове введення в дію пакту Бріана–Келлога, який забороняв використання війни як інструменту національної політики; конвенція про визначення агресії 1933 р.: «Жодні міркування політичного, військового, економічного чи іншого ґатунку не можуть слугувати виправданням агресії»; договір про ненапад між СРСР та Польщею від 25.07.1932, який зобов'язував сторони утримуватися від агресивних дій і нападу: «Дією, яка суперечить зобов'язанням, буде визнано будь-який акт насилля, який порушує цілісність та недоторканість території чи політичної незалежності іншої сторони домовленості, навіть якщо б ці дії були здійснені без оголошення війни й з уникненням всіх її можливих наслідків»; протокол 1934 р., який подовжував дію договору до 1945 р.

²¹ У західній історіографії цей термін уже давно в ужитку перш за все завдяки вченим-полякам. На українських теренах із певними потугами він пробивається до життя з початком незалежності. Див.: *Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети.* – К., 2001. – С.141; *Гриневич В.А.* Вказ. праця. – С.341, 342; *Ко-*

валь В.С. Вказ. праця; Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С.65–74. «Вересневою кампанією» називає ці події В.Р.Ковалюк. Див.: *Ковалюк В.Р.* Вказ. праця; а А.О.Руккас – «збройним конфліктом». Див.: *Руккас А.О.* Вказ. праця. Натомість російська історіографія почасти залишалася при радянському формулюванні (використовуючи навіть дивні евфемізми на кшталт «миротворча операція») (Для прикладу див.: *Мельтюхов М.* Указ. соч. – С.407; *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооружённых сил: Стат. исслед.* – Москва, 2001) або вживає розмиті формулювання типу «неоголошена війна» і «локальний збройний конфлікт слабкої інтенсивності» (Див.: *Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы.* – Москва, 1999. – С.16; *Осьмачко С.Г.* Указ. соч. – С.6).

²² «Мобілізація – є війна», – так звучить класичний вираз Б.М.Шапошнікова.

²³ До речі, саме малі терени та обмежений військовий контингент є іманентними рисами локального конфлікту. Див.: *Советская военная энциклопедия.* – В 8 т. – Т.5. – Москва, 1978. – С.21.

²⁴ *Гриневич В.* Вказ. праця. – С.341.

²⁵ Теза про четвертий фактор у вигляді підписання договору про ненапад з Японією від 15.09.1939 р., який ніби убезпечив СРСР від війни на два фронти, не витримує критики. Адже, як відомо, Радянський Союз був готовий розпочати бойові дії вже 11 вересня 1939 р., а наказ був відданий ще 9 вересня.

²⁶ *Лебедева Н.С.* Указ. соч. – С.69; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.282.

²⁷ Наприклад, Вінницька армійська група о 2 год. 50 хв. 7.09.1939 отримала зі штабу КОВО телеграму про підняття всього приписного складу для навчальних зборів за літерою «А» – директиви від 26.03.1939 р. Схожі телеграми отримали й інші угруповання КОВО. Див.: Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.2; Спр.39. – Арк.1.

²⁸ *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.283; *Осьмачко С.Г.* Указ. соч. – С.11.

²⁹ *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР.* – Т.13 (2-1). – Москва, 1994. – С.116–117.

³⁰ РДВА. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.482. – Арк.87.

³¹ Там же. – Арк.88–93; Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.169; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.25–28.

³² *Катынь.* – С.61–63.

³³ Там же.

³⁴ 15 вересня Ріббентроп телеграфував у Москву про загрозу утворення «політичного вакууму» в зоні сфери інтересів СРСР і натякав на можливість «виникнення умов для формування нових держав» (Див.: *СССР – Германия. 1939–1941. Сборник документов: В 2-х кн.* – Кн. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс, 1989. – С.92). Своє хвилювання з приводу переходу німецькими військами лінії розмежування сфер інтересів двох країн та вірогідності їх відходу Сталін висловив у розмові з німецьким послом Шуленбургом увечері 18 вересня 1939 р. (Див.: *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.325.).

³⁵ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1–2; Спр.3. – Арк.28; Спр.5. – Арк.203–204; Спр.22. – Арк.1–2; Спр.24. – Арк.3–5; Спр.25. – Арк.1–2; Спр.39. – Арк.8; Спр.44. – Арк.2.

³⁶ Умовні скорочення: СК – стрілецький корпус, КК – кавалерійський корпус, ТК – танковий корпус, сд – стрілецька дивізія, кд – кавалерійська дивізія, тбр – танкова бригада, мсбр – моторизована стрілецько-кулеметна бригада.

³⁷ Танкові бригади умовно були включені до стрілецьких корпусів. Вони підпорядковувалися безпосередньо армійському управлінню й могли змінювати свою дислокацію, взаємодіяти з іншими частинами чи діяти окремо.

³⁸ Згідно з іншими даними, фронт налічував 265 714 чол. Див.: *Россия и СССР...* – С.186.

³⁹ *Лебедева Н.С.* Указ. соч. – С.73; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С. 297–298; *Руккас А.О.* Вказ. праця. – С.12.

⁴⁰ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.13; Спр.24. – Арк.5; *Катынь...* – С.61–63.

⁴¹ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.14–16; Спр.24. – Арк.48–50; Спр.25. – Арк.3–6.

- ⁴² Там же. – Спр.5. – Арк.90–96; Спр.19. – Арк.193; Спр.22. – Арк.16–18; Спр.24. – Арк.50–52; Спр.25. – Арк.7–9; Спр.40. – Арк.5–10; *Лебедева Н.С.* Указ. соч. – С.76–81; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.315–324; *Руккас А.О.* Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. – К., 1997; *Cygan W.K.* Op. cit. – С.85–118.
- ⁴³ У бою під Боровичами втрати РСЧА сягали 99 чол. вбитих і 137 поранених, під Шацьком – 81 та 184 відповідно, біля Холма вбито 31, поранено 101 червоноармійця.
- ⁴⁴ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.57–60; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.54; Спр.49. – Арк.106–107; Ф.40334. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.114–115; *Руккас А.О.* Вказ. праця. – К., 1996. – С.5–25; *Cygan W.K.* Op. cit. – С.85–118.
- ⁴⁵ *Гальдер Ф.* Военный дневник, 1939–1940. – Москва, 2002. – С.153–157; *Мельтюхов М.И.* Указ соч. – С. 330–331.
- ⁴⁶ Там же. – С.357.
- ⁴⁷ Там же. – С.358–360.
- ⁴⁸ Там же. – С.371.
- ⁴⁹ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.201–241; Спр.192. – Арк.148.
- ⁵⁰ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.185.
- ⁵¹ Там же. – Спр.192. – Арк.314.
- ⁵² Там же. – Арк.302–313.
- ⁵³ М.С.Хрущов описує певне незадоволення, зневіру й розпач серед польського населення. Ці враження він виніс з особистих бесід. Див.: *Хрущёв Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания). – Кн. I. – Москва, 1999. – С.237–238.
- ⁵⁴ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.192; Ф.40334. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.216, 243, 534.
- ⁵⁵ Там же. – Ф. 25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.189.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.504. – Арк.1–4.
- ⁵⁸ Там же. – Арк.162.
- ⁵⁹ Там же. – Арк.183.
- ⁶⁰ Там же. – Арк.25–28.
- ⁶¹ Там же. – Ф.40334. – Оп.1. – Спр.258. – Арк.3.
- ⁶² *Гриневич В.* Вказ.праця. – С.353.
- ⁶³ *Бушуева Т.С.* Счастье на штыках. Неизвестные документы российских архивов // Октябрь. – 1993. – №11. – С.167; РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.184.
- ⁶⁴ Там же. – Арк.31.
- ⁶⁵ Див.: *Гриневич В.* Вказ.праця. – С.351–353.
- ⁶⁶ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.163–166.
- ⁶⁷ Там же. – Арк.31.
- ⁶⁸ Там же. – Арк.161–162; Ф.35076. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.72; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4–5; Ф.40334. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.22, 25.
- ⁶⁹ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.162–163.
- ⁷⁰ Як зазначав у своєму політдонесенні Л.З.Мехліс, усі накази по 12-й армії запізнювались на півдня, а інколи й на цілий день. Тому командири корпусів змушені були приймати самостійні рішення, а згодом звіряти, наскільки вони відповідали отриманому із запізненням наказу. Шифротелеграми з Москви надходили лише через добу. А стан радіозв'язку характеризується тим фактом, що про виступ Молотова вони дізнались лише з чуток! (РДВА. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.482. – Арк.21–27).
- ⁷¹ Там же. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.18–19; Спр.193. – Арк.17–18; *История развития войск связи. – Ленинград, 1972. – С.89.*
- ⁷² РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.57–59.
- ⁷³ Там же. – Арк. 185.
- ⁷⁴ Там же. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.218–221.
- ⁷⁵ Попель Н. В тяжкую пору. – Москва, 2002. – С.21.
- ⁷⁶ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.221.
- ⁷⁷ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.60.
- ⁷⁸ Там же. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.54.
- ⁷⁹ Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 – 20 июня 1941 г.: Документы и материалы. – Москва, 2004. – С.276; *Хорьков А.Г.* Указ.соч. – Москва, 1991. – С.106.

⁸⁰ Анфилов В.А., Голиков Ф.И. Указ. соч. – С.183–187; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: В 6-ти т. – Москва, 1960. – Т.1. – С.477–478; История второй мировой войны 1939–1945: В 12-ти т. – Москва, 1974. – Т.3. – С.439; Хорьков А.Г. Указ. соч. – С.100–107; Хорьков А.Г. Укрепрайоны накануне войны // Военно-исторический журнал (ВИЖ). – 1976. – №5. – С.90–92.

⁸¹ 1941 год: В 2 кн. – Москва, 1998. – Кн.1. – С.491–492.

⁸² Менинг Б.В. Советские железные дороги и планирование военных действий. 1941 год // Война и политика... – С.363–364.

⁸³ 1941 год. – С.545–546.

⁸⁴ Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 – 20 июня 1941 г. – С.491–495.

⁸⁵ Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. Конец глобальной лжи: когда Киев ещё не бомбили // ВИЖ. – 1996. – №4. – С.2–17; Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. О характере военно-оперативных планов СССР накануне Великой Отечественной войны. Новые документы // Новая и новейшая история. – 1995. – №5. – С.108–130; 1941 год. – С.484–498; 1941 год. – Кн.2. – С.215–220.

⁸⁶ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – Москва, 1970. – С.199.

⁸⁷ РДВА. – Ф.25880. – Оп.5. – Спр.11. – Арк.50–52; Центральный архив Министерства обороны РФ. – Ф.290. – Оп.3284. – Спр.1. – Арк.5–6, 152–154; Бунин И. Операция «Гроза» : Ист. хроника: Кн.2. – К.; Санкт-Петербург, 2000. – С.111; Сандалов Л.М. Стояли насмерть // ВИЖ. – 1988. – №10. – С.7; 1941 год. – Кн.1. – С.491; Хорьков А.Г. Грозовой июнь. – С.34, 109.

⁸⁸ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.32–34, 208–252, 406–464, 509–514; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.61, 120.

Problematic issues of the Red Army activity during the Soviet-Polish War of 1939 are examined in the article. The evaluation of its military potential in autumn 1939 is performed. The thesis concerning greater security and defensive capacity of the USSR as a result of Western Ukrainian lands annexation is called into question.

В.П.Швидкий*

БРОДЯЖНИЦТВО Й ЖЕБРАЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.

Системний аналіз даних із різноманітних архівних, монографічних та мемуарних матеріалів дозволив тематично структурувати наявний фактаж і загальну статистику проблеми бродяжництва й жебрацтва в Україні 1950-х рр., охарактеризувати девіантів щодо особистих мотивів подібного способу життя, а також економічні, культурні та соціально-політичні умови, стан розвитку країни означеного періоду й рівень матеріального забезпечення, які спонукали громадян до жебракування, та систематизувати їх за основними групами.

Протягом останнього десятиріччя українська історична наука впевнено збагачується новими проблемно-тематичними напрямками досліджень, які ще до недавня входили в сферу зацікавлень учених переважно з галузей соціології, психології, юридичних наук тощо. Проте їх конкретний вияв, динаміка кількісних та якісних змін значною мірою залежали від реалій, що склалися на конкретно-історичний момент у державі. Їх актуальність для соціальної структури українського суспільства другої половини ХХ ст. виокремили ці проблеми й серед наукових інтересів істориків із залученням галузевих підходів і методів для відповідних досліджень¹.

* Швидкий Василь Павлович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.